

BAROKOWA KOMPARATYSTYKA WALENTYNY SOBOL (o książce «Barok ukraiński. Teksty i konteksty»)

(Recenzja książki: Валентина Соболев. *Українське бароко. Тексти і контексти*. — Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2015. — 382 s.)

Książka Walentyny Sobol pod tytułem *Barok ukraiński. Teksty i konteksty* stanowi cenne uzupełnienie literatury przedmiotu dotyczącej ukraińskiego baroku. Praca została wydana po ukraińsku przez Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego i podsumowuje długoletnie badania autorki nad literaturą XVI–XVIII wieku¹. Istotą tej publikacji, jeśli spróbować spojrzeć na nią z punktu widzenia czytelnika polskiego, jest ukazanie ciągłości rozwoju literatury ukraińskojęzycznej oraz jej związków z piśmiennictwem polskim i zachodnioeuropejskim. Drugą ważną cechą omawianej książki jest zawarta w niej próba przewartościowania historyczno-kulturowego dziedzictwa epok dawnych, czy raczej odzyskania go dla historii literatury ukraińskiej rozumianej jako jedna z europejskich literatur narodowych.

Aby zrozumieć, w czym przejawia się osobliwość badań nad dawną literaturą ukraińską, należy uświadomić sobie fakt, iż trudno jest jednoznacznie rozstrzygnąć, kiedy w ogóle rozpoczyna się historia literatury ukraińskiej. Czy w średniowieczu, jeszcze przed najazdem mongolskim, w związku z czym tradycja literacka Rusi Kijowskiej, włączając *Słowo o prawie i łasce*, *Słowo o wyprawie Igora* oraz *Powieść minionych lat*, mogła by być bez zastrzeżeń traktowana jako składowa część dawnej literatury ukraińskiej?². Czy znacznie później, co by potwierdzało stanowisko, że dziedzictwo Rusi jest (wy)łączną własnością kultury rosyjskiej?³. Pytania, których nie dałoby się w żaden sposób odnieść do sytuacji polskiej, w kontekście słowiańszczyzny wschodniej dotyczą spraw fundamentalnych, stając się elementem batalii o historyczną tożsamość współczesnych Ukraińców. Z jednej strony, jak pisał do swoich rodaków Iwan Franko: „nie powinniśmy zapominać, że i przed Kotlarewskim mieliśmy piśmiennictwo i pisarzy, że było u nas życie duchowe”⁴. Z drugiej strony, większość badaczy europejskich nie zgadza się na traktowanie piśmiennictwa rozwijającego się na terenach Rusi Kijowskiej jako „ukraińskiego”, podkreślając, że zaproponowana przez Mychajła Hruszewskiego koncepcja „Ukrainy-Rusi”⁵ jest anachronizmem, gdyż „pojęcia: Ukra-

¹ Zob. wybrane prace autorki: Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко, Донецьк 1996; 12 подорожей в країну давнього письменства, Донецьк 2003; «Війна домова» С.Твардовського як літературне джерело української історіографії [w:] Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст., Київ 1995; Перспективи дослідження «Історії русів», „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 2001, nr 10; Tragizm w ukraińskiej historiografii barokowej [w:] Problemy tragedii i tragizmu. Studia i szkice, pod red. H. Krukowskiej i J. Ławskiego, Białystok 2005; Жанр давньоукраїнського щоденника в контексті традицій [w:] Традиція і новаторство в культурі і літературі слов'янських, pod red. I. Kowalskiej-Paszt, J. Czaplinskiej, A. Horniatko-Szumilowicz i M. Kuczyńskiej, Szczecin 2004.

² Zob. W. Mokry, *Od Iariona do Skoworody*. Antologia poezji ukraińskiej XI–XVIII w., Kraków 1996.

³ Zob. С. О. Шмидт, *Памятники письменности в культуре познания истории России*, Москва 2008.

⁴ І. Франко, *Зібрання творів у 50-ти томах*, т. 38, Київ 1981, s. 7.

⁵ Wydanie współczesne: М. Грушевський, *Історія України-Руси в 11 томах*, ред.: П. С. Сохань та ін., Київ, 1991–1998.

ina i Ruś, nie pokrywały się ze sobą ani w czasie, ani w przestrzeni, nie mogą więc być traktowane równorzędnie¹.

W każdym razie nie jest tak — jak przekonywała nauka radziecka — że literatura ukraińska zrodziła się pod koniec XVIII wieku wraz z *Eneidą* Iwana Kotlarewskiego². Dowody na istnienie „przedkotlarewskiego” piśmiennictwa ukraińskiego przynosi książka Walentyny Sobol, będąca świetnym przykładem komparatystycznego podejścia do literatury ukraińskiego baroku. Autorka wychodzi poniekąd od zacytowanego powyżej postulatu Iwana Franki i poszukuje ukraińskości w literaturze rozwijającej się pomiędzy renesansem a klasycyzmem na terenach dzisiejszej Ukrainy. Praca składa się ze wstępu, trzech obszernych rozdziałów oraz zakończenia. Dodatkowo w książce zamieszczony został (w postaci aneksu) spis wydań autorów barokowych. W publikacji znajdujemy również bibliografię wykorzystanych prac, a także indeks osobowy oraz indeks utworów. Całość zamykają niedużych rozmiarów streszczenia w języku polskim, rosyjskim i angielskim.

We „Wstępie” autorka prezentuje swoje podejście badawcze do literatury ukraińskiego baroku, akcentując przy tym rolę ujęcia antropologicznego, zainspirowanego pracami ukraińskich i polskich literaturoznawców — Hryhorija Sywokinia³, Natalii Jakowenko⁴, Andrzeja Mencwela⁵ i innych⁶. Jednocześnie wskazuje najważniejsze publikacje dotyczące literatury staroukraińskiej, w których bada się ją w porządku antropologicznym, między innymi dwutomową monografię zbiorową *Barok ukraiński*, wydaną pod kierunkiem Dmytra Nalywajki⁷. Następnie autorka przechodzi do omówienia podstaw metodologicznych, jakie legły u podstaw przygotowanej przez nią rozprawy, a także omawia jej kompozycję. Należy jednak wyjaśnić, iż podrozdział „Podejścia metodologiczne” stanowi raczej refleksję o tym, jak należy współcześnie rozumieć ukraiński barok, jak go odczytywać i przywracać do szerokiego obiegu czytelniczego, niż wywód teoretyczny z zakresu metodologii badań literackich.

Rozdział pierwszy, zatytułowany „Ad fontes. Kontekstualna przestrzeń baroku ukraińskiego”, ma formę niejednolitą: każdy z czterech podrozdziałów porusza nieco inny problem związany z barokiem.

Wywód rozpoczyna autorka od nowego naświetlenia problemu, jaki nurtował uczonych już od wieku XVIII: czym tak naprawdę był barok? Wartość tych rozważań leży nie w dopełnieniu stanu badań, który — jak ukazuje sama badaczka — jest obszerny, lecz na wykorzystaniu perspektywy komparatystycznej. Walentyna Sobol konfrontuje ze sobą

¹ Zob. H. Paszkiewicz, *Początki Rusi*, z rps. przygot. K. Stopka, Kraków 1996, s. 496. Zob. też T. Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej Ukrainy 1991–2004*, Warszawa 2007.

² Zob. polski przekład: I. Kotlarewski, *Eneida*, tłum. P. Kupryś, Lublin 2008. Na temat twórczości ukraińskiego poety zob. M. T. Яценко, *Іван Котляревський*, [w:] *Історія української літератури XIX століття*, кн. 1.: *Перші десятиріччя XIX ст.*, ред. М. Т. Яценко, Київ 1995.

³ Г. Сивокінь, «Самотождність письменника» як методологічна пропозиція [w:] *Самотождність письменника. До методології сучасного літературознавства: колективна монографія*, відп. Ред. Г. Сивокінь, Київ, 1999.

⁴ N. Jakowenko, *Друга strona lustra: z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI–XVII wieku*, przekł. K. Kotyńska, red. nauk. T. Chynczewska-Hennel, Warszawa 2010.

⁵ A. Mencwel, *Wyobrażenia antropologiczne. Próby i studia*, Warszawa 2006.

⁶ M.in. tom *Narracja i tożsamość (2)*. *Antropologiczne problemy literatury*, pod red. W. Boleckiego i R. Nycza, Warszawa 2004.

⁷ *Українське бароко, керівник проекту Д. Наливайко, науковий та літературний редактор Л. Ушкалов*, т. 1–2, Харків–Київ, 2004.

stanowiska badaczy polskich, ukraińskich, włoskich, niemieckich, brytyjskich i rosyjskich, kreśląc genezę zjawiska, jego geografię i osiągnięcia. Ukraiński barok umieszcza autorka w kontekście słowiańskim (przede wszystkim polskim i rosyjskim) i zachodnioeuropejskim. Dopiero po nakreśleniu tak szerokiego tła przechodzi do analizy najważniejszych cech baroku ukraińskiego i do refleksji o możliwych sposobach jego opisu w historii literatury. Jednakże i dalsza narracja badaczki zanurzona jest w bogatych kontekstach historycznoliterackich — autorka ukazuje między innymi to, w jaki sposób kształtował się sposób opisu zjawiska baroku w literaturoznawstwie radzieckim w latach 80. i 90. (wcześniej badania cech narodowych literatury barokowej z przyczym politycznych nie były możliwe), a także w pracach przedstawicieli diaspory (tu przede wszystkim wskazuje fundamentalne dla współczesnego literaturoznawstwa ukraińskiego prace Dmytra Czyżewskiego¹). Następnie w kluczu krytycznym prezentuje prace, które ukazały się po 1991 roku.

Następny podrozdział poświęcony jest zaproponowanemu przez Iwana Frankę paradygmatowi periodyzacji literatury ukraińskiej, który chociaż był dotąd podejmowany przez badaczy wielokrotnie², ujmowano go dość ogólnie, a problematyka związana z samym sposobem analizy literatury pięknej przez autora *Skradzionego szczęścia* wciąż nie została dogłębnie zbadana. Wybrane luki w opracowaniu tego tematu próbuje wypełnić Walentyna Sobol, sprawnie i bardzo ciekawie wyłuskując z koncepcji Franki metody analizy pomocne dla współczesnych badań nad barokiem. Dla czytelnika polskiego i (zachodnio)europejskiego jednak ujmowanie literatury baroku w ramach tak zwanej „ukraińskiej narodowo zaangażowanej nauki”³, za protoplastę którego uznaje się właśnie autora *Lelum i Polelum*, może wydać się zjawiskiem co najmniej kontrowersyjnym. Badaczka, co dziwi, nie dystansuje się od dziewiętnastowiecznych teorii Franki, włączając jego poglądy w nowoczesny dyskurs literaturoznawczy.

W kolejnym podrozdziale monografii autorka omawia bractwa i ich działalność wydawniczą. W związku z tym, iż problematyka ta ujęta została w kontekście historyczno-porównawczym, punktem wyjścia W. Sobol jest konfrontacja dwóch przeciwstawnych teorii na temat roli bractw w historii kultury ukraińskiej: stanowiska Petra Poliszczuka⁴ i poglądów Liudasa Jovaiśy⁵. Pierwszy z naukowców twierdził, iż brackie szkoły były tworzone w celu podtrzymywania prawosławia i jako sprzeciw wobec wynaradawianiu etnosu ruskiego przez szkoły jezuickie i protestanckie. Z kolei Jovaiśa uważał, że celem bractw było pogłębienie kultu oraz działalność społeczno-religijna. Walentyna Sobol, po przywołaniu jeszcze kilku innych stanowisk, skupia się jednak na działalności wydawniczej bractw, wskazując iż najbardziej zasłużoną kongregacją dla ukraińskiego ruchu wydawniczego było bractwo lwowskie. Książki wydane przez to środowisko prezentuje autorka recenzowanej pracy w sposób rzeczowy i zajmujący, a oparcie wywodu na źródłach historycznych nadaje mu cech rzetelnego i obiektywnego przekazu naukowego.

¹ Zob. Д. Чижевський, Український літературний барок. Нариси, Харків 2003.

² Najważniejsze prace w tym zakresie podaje autorka w przypisach: В. Соболю, Українське бароко..., s. 69, przypisy: 210–212.

³ В. Соболю, Українське бароко..., s. 70.

⁴ П. Поліщук, Братські школи, [w:] Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, т. 1, гол. ред. В. Кубійович, Париж–Нью-Йорк 1955, s. 174–175.

⁵ L. Jovaiša, Bractwa [w:] Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy, red.: V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila, tłum. P. Bukowiec, B. Kałęba, B. Piasecka, Kraków 2006, s. 92–96.

Ostatnia część rozdziału pierwszego jest rozwinięciem tematu bractw i dotyczy ich wpływu na powstanie panegiryków o książkach, nauce i oświacie. Fragment ten jest niezwykle ciekawy chociażby z tego względu, iż autorka wydobywa w nim mało zbadany dotąd obszar piśmiennictwa ukraińskiego. Panegiryki w literaturze ukraińskiej nie były tak popularne jak w polskiej, jednakże — jak udowadnia Sobol — mogą okazać się nie mniej ciekawe zarówno dla miłośników literatury dawnej, jak i dla badaczy.

Rozdział drugi nosi tytuł „Fenomen historiografii barokowej: obraz mentalności i historia życia codziennego” i ma bardziej praktyczno-analityczny charakter niż poprzedzające go rozważania metodologiczno-historyczne. Autorka omawia w nim kroniki kozackie, takie jak kronika Samijły Wełyczki, latopis Hryhorija Hrabianki, czy też konstytucja Fylypa Orlika, by przejść następnie do wielopłaszczyznowej analizy dyskursu Cerkwi prawosławnej i tekstowych reprezentacji relacji międzywyznaniowych.

W następnej części rozdziału w obręb swojego zainteresowania włącza kategorię prywatności i w perspektywie antropologicznej analizuje nie tylko anonimową *Przesławną Górę Poczajowską*, ale też dzienniki, listy oraz prywatne zapiski Dymitra Tuptały i Joazafa Horlenki. Badania dokumentów paraliterackich poszerza autorka o interpretacje dramatów Hryhorija Konyskiego i Teofana Prokopowicza, wierszy Wasyla Hryhorowycz-Barskiego, Danyła Bratkowskiego oraz utworów anonimowych. Z tekstów tych wydobywa Sobol obraz życia codziennego na ziemiach ukraińskich doby baroku — poznajemy dzięki temu mentalność przodków współczesnych Ukraińców, ich styl życia, gusta, poglądy i upodobania.

Nieco odrębny charakter zajmuje w tym rozdziale studium analizujące motyw snu w literaturze barokowej. Badaczka przygląda się w tym miejscu tekstom Kłymentija Zinowijiwa, Feofana Prokopowicza i innych, czerpiąc inspiracje z klasycznego studium Jurija Łotmana *Sen — okno semiotyczne*¹. Interpretacje Walentyny Sobol dotyczące toposu snu są bardzo ciekawe, jednak pozbawione, niestety, w tym przypadku, szerszego kontekstu komparatystycznego. Wydaje się, że bardziej szczegółowe odniesienie na przykład do poezji polskiej (w postaci analiz porównawczych poszczególnych tekstów), choćby do twórczości Zbigniewa Morsztyna, mogłoby nie tylko wzbogacić analizę o nowe paralele tematyczne, ale też jeszcze bardziej podkreślić oryginalne cechy poezji ukraińskiej na tle baroku europejskiego, tym bardziej że o śnie w polskim baroku pisano już na tyle obszernie, że trudno ten aspekt pomijać w międzynarodowych studiach komparatystycznych².

Trzeci i ostatni rozdział dotyczy ukraińskiej literatury przekładowej epoki baroku. Autorka zawęża jednak obszar swojego zainteresowania do doby baroku dojrzałego i późnego. Tak zakrojona periodyzacja odzwierciedlona została również w podziale rozdziału trzeciego na dwa podrozdziały, z który pierwszy dotyczy literatury powstającej od drugiej połowy XVI wieku do pierwszej połowy XVII wieku, drugi — piśmiennictwa tworzonych w drugiej połowie XVII wieku i w wieku XVIII.

W tej części książki Walentyna Sobol spogląda na literaturę ukraińskiego baroku jako na część ogólnoeuropejskiego dziedzictwa kulturalnego. Piśmiennictwo przekłado-

¹ Ю. М. Лотман, Сон — семиотическое окно, [w:] tegż, Семиосфера: Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки, Санкт-Петербург, 2001.

² Zob. np. J. Krocak, „Sen mi się udał...” — o wizjach sennych w epice barokowej, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Literackie” 2000, nr 38, s. 53–68.

we miało stanowić — według badaczki — pomost pomiędzy Wschodem i Zachodem. Autorka udowadnia swą tezę analizując utwory Wasyla Popela, Tymofija Szczurowskiego, Lwa Kyszki, Symona Todorowskiego, Hryhorija Skoworody i innych, pokazując jak w dziełach ukraińskich pisarzy barokowych przeplata się to, co publiczne, z tym, co prywatne, i w jakich aspektach owa relacja bliska jest wizjom wylaniającym się z literatury zachodnioeuropejskiej.

Twórcy ukraińscy przekładali najróżniejsze gatunki i rodzaje piśmiennictwa. Wśród barokowych przekładów odnajdujemy zarówno poezję i dramat, jak też aforyzmy, pisma historiograficzne czy moralistykę. Ukraińcy tłumaczyli z greckiego i języków im współczesnych. Teksty zachodnioeuropejskie przenikały do kanonu ukraińskiego za pośrednictwem polskim i częściowo — czeskim. Z tego punktu widzenia nie dziwi fakt, iż w rozdziale poświęconym literaturze przekładowej Sobol powołuje się na szereg prac polskich badaczy baroku słowiańskiego takich jak historyk Janusz Tazbir, czy też literaturoznawca Ryszard Łużny. Własne analizy utworów ukraińskich odnosi do dzieł pisarzy polskich, nie tylko zresztą barokowych: Łukasza Górnickiego, Jana Kochanowskiego, Hieronima Morsztyna, Andrzeja Morsztyna, Piotra Skargi i innych. W taki sposób dowiadujemy się, że pisarze ukraińscy świetnie znali literaturę staropolską — świadczą o tym częste aluzje, parafrazy, przeróbki tekstów polskich. Inną ważną informacją dla polskich czytelników może być fakt, iż ukraiński dramat powstawał na ukraińsko-polskim pograniczu w postaci dwujęzycznej.

Rozdział „Literatura przekładowa ukraińskiego baroku” jest najobszerniejszą częścią recenzowanej rozprawy, a dodatkowo — pomimo wielowątkowości i szczegółowości analiz poszczególnych utworów — charakteryzuje się najszerszym odniesieniem kontekstowym. Podejście komparatystyczne samo w sobie nabiera niekiedy cech niemalże barokowych (jako bogactwo form), przez co nie odchodząc od analiz jednostkowych porusza się autorka jednocześnie na dużym poziomie uogólnienia, pokazując różnorodne sposoby funkcjonowania ukraińskiego baroku na arenie ogólnoeuropejskiej oraz sposoby kształtowania się synkretyzmu i otwartości estetycznej i światopoglądowej na gruncie piśmiennictwa ukraińskiego. Ta umiejętność posługiwania się jednocześnie szczegółem, jak i szerokim kontekstem komparatystycznym godna jest podziwu i uznania, świadcząc o wysokich kompetencjach autorki.

Rozdział ostatni, jak i cała książka Walentyny Sobol ukazuje literaturę ukraińską XVI–XVIII wieku nie jako paralelne czy epigońskie zjawisko w stosunku do baroku europejskiego, lecz jako organiczną część kulturowego dziedzictwa Europy Zachodniej, jako jego wschodniosłowiański, wyrosły z tradycji bizantyjsko-prawosławnej wariant. Ale co najistotniejsze: wariant, a nie ekwiwalent! Należy mieć nadzieję, że podobnych prac będzie się ukazywać w najbliższym czasie więcej. Dawna literatura ukraińska powinna zająć należne jej miejsce w historii literatury europejskiej. Jej omawianie nie może się jednak odbywać z pozycji ideologicznych, jak ma to wciąż miejsce w literaturoznawstwie ukraińskim i czego ograniczone pogłosy obecne są również w książce Walentyny Sobol.

Na zakończenie warto również powiedzieć parę słów o kształcie edycyjnym publikacji, gdyż zarówno szata graficzna, jak i skład oraz redakcja tekstu zostały przygotowane na przyzwoitym poziomie, spełniającym kryteria, stawiane publikacjom naukowym.

Żałować należy jednocześnie, że zawarte w książce streszczenie polskojęzyczne jest tylko skrótowym przedstawieniem zawartości publikacji. Jako że ukraiński nie należy do grona języków powszechnie w Polsce znanych, zawęzi to w sposób znaczący grono potencjalnych czytelników książki. A z całą pewnością komparatystyczne studia nad barokiem ukraińskim mogłyby zainteresować nie tylko specjalistów w dziedzinie literaturoznawstwa wschodniosłowiańskiego.

Grzegorz Czerwiński
Katedra Badań Filologicznych „Wschód — Zachód”
Uniwersytet w Białymstoku